

УДК 159.99

© Т. В. Кушнірова, М. М. Чичуга, 2015 р.

Т. В. Кушнірова, М. М. Чичуга (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕСТРУКТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ПЕРСОНАЛУ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто особливості деструктивних психічних станів персоналу закладів виконання покарань у професійній діяльності. Проаналізовано поняття «психічний стан» у психології. Вивчено основні погляди, розробки та дослідження проблем психічних станів філософами, психологами, педагогами, медиками різних часів. Розглянуто основні класифікації психічних станів, зокрема, М. Д. Левітова, Є. Ю. Сосновікової, В. М. Юрченко. Розкрито поняття деструктивних психічних станів працівників УВП. До них належать: сімейні проблеми, складні умови праці, надзвичайні та екстремальні ситуації тощо. Охарактеризовано такі деструктивні психічні стани в професійній діяльності персоналу закладів виконання покарань як стрес, тривога, страх, афект, фрустрація, апатія, депресія.

Ключові слова: психічні стани, деструктивні психічні стани, установи виконання покарань, стрес, тривога, страх, афект, фрустрація, апатія, депресія.

В статье рассмотрены особенности деструктивных психических состояний персонала учреждений исполнения наказаний в профессиональной деятельности. Проанализировано понятие "психическое состояние" в психологии. Изучены основные взгляды, разработки и исследования проблем психических состояний философами, психологами, педагогами, медиками разных времен. Рассмотрены основные классификации психических состояний, в частности, Н. Д. Левитова, Е. Ю. Сосновиковой, В. М. Юрченко. Раскрыто понятие деструктивных психических состояний и определены их основные виды. Определены факторы, влияющие на возникновение деструктивных психических состояний работников УИС. К ним относятся: семейные проблемы, сложные условия труда, чрезвычайные и экстремальные ситуации и тому подобное. Охарактеризованы такие деструктивные психические состояния в профессиональной деятельности персонала учреждений исполнения наказаний, как: стресс, тревога, страх, аффект, фрустрация, апатия, депрессия.

Ключевые слова: психические состояния, деструктивные психические состояния, учреждения исполнения наказаний, стресс, тревога, страх, аффект, фрустрация, апатия, депрессия.

The article describes the characteristics of destructive mental states of personnel of penal institutions in professional activities. Is analyzed the concept of "mental state" in psychology. Are studied the basic views, research and developments of problems of mental states philosophers, psychologists, teachers, doctors from different times. Are considered the basic classification of mental states, in particular, N. Levitov's, E. Sosovicova's, V. Urchenko's. Is revealed the concept of destructive mental states and are identified their main types. Are identified the factors that influence on the occurrence of destructive mental state of the staff in prison system. These include: family problems, difficult working conditions, extreme situations and the like. Are characterized such destructive mental states in the professional activities of the staff penal institutions, such as: stress, anxiety, fear, passion, frustration, apathy, depression.

Key words: psychical states, destructive psychical states, institutions of punishments execution, stress, anxiety, fear, affect, frustration, apathy, depression.

На даний час надзвичайно актуальним є питанням впливу негативних психічних станів на особистість та професійну діяльність працівників ДКВС. Це зумовлено загостренням загальної

соціально-політичної нестабільності, реформуванням системи, значними проблемами в конкретних регіонах та безпосередньо в установах. Ці негативні фактори можуть призвести до зменшення ефективності службової діяльності працівників установ виконання покарань, виникненню у них деструктивних психічних станів та вплинути на фізичний і психічний стан особи.

Особливо це відображається в тому, що люди відчувають страх перед майбутнім, переживають стрес, агресію, стають жорстокими та байдужими до інших.

На працівників пенітенціарної служби, крім становища в суспільстві на даний час, впливають ще й специфічні умови праці, контингент засуджених, ненормований робочий день, недостатнє матеріальне забезпечення, про яке не можливо не згадати.

В час, коли вже звичні для нашого суспільства проблеми загострюються у зв'язку з проведенням військових дій на частині території держави, негативні психічні стани осіб, які в силу своїх постійних службових обов'язків працюють в складних умовах, посилюються у зв'язку з ситуаціями, які носять характер надзвичайних. Це зумовлює необхідність актуалізації даної проблеми та її більш глибокого вивчення.

До проблеми дослідження психічних станів людини в різні часи зверталися філософи, психологи, педагоги, медики. Кожен, з боку власних пріоритетів, вивчав та обґрунтовував механізми формування та прояву тих чи інших психічних станів людини, розмірковував над природою їхньої появи, існування та перебігу.

Про специфічний стан «душі» як про стан «нірвани» згадувалось ще в древньоіндійській літературі задовго до розвитку елліністичної психології (III- II тисячоліття до нашої ери). Проблемою психічних станів людини, як станів душі, ще в стародавні часи займалися такі вчені, як: Геракліт, Алкмеон, Емпедокл, Демокріт, Сократ, Платон, Гіпократ, Аристотель.

Окремим напрямком вивчення душі були розмірковування про її природу у релігійних діячів та філософів середньовіччя та епохи Відродження.

В XVIII - XIX ст. психічні стани були предметом вивчення зарубіжних вчених, зокрема, Вільгельма Вундта, Вільяма Джеймса. Істотний внесок у дослідження психічних станів в XX столітті вніс зарубіжний вчений Ганс Сельє.

В історії розвитку вітчизняної психологічної науки велику увагу до вивчення природи психічних станів людини проявляли вітчизняні вчені: В. М. Бехтерев, Н. С. Гук, Є. П. Ільїн, Н. Н. Ланге, А.Ф. Лазурський, М. Д. Левітов, В. Н. М'ясищев, О.О. Прохоров, С. Л. Рубінштейн, Ю. Є. Сосновікова, К. Д. Ушинський. Вони розрізняли психічні процеси і властивості особистості, відрізняли психічні стани від почуттів, особливості прояву яких називали емоціями, потягами, афектами і вольовими актами тощо.

Окремим напрямком досліджень психічних станів є вивчення їхніх особливостей в осіб, які працюють в екстремальних ситуаціях, зокрема, в правоохоронній діяльності. В XXI столітті вивченням, дослідженням та профілактикою психічних станів міліції, персоналу Державної кримінально-виконавчої служби займалися В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Т. В. Кушнірова, С.О. Ларіонов, В.С. Мєдведєв.

Не зважаючи на те, що психічні стани вивчалися багатьма вченими, особливості та профілактика деструктивних психічних станів персоналу установ виконання покарань (УВП) є окремим напрямком досліджень і залишаються ще не достатньо вивченими.

Мета нашої статті полягає у вивченні особливостей деструктивних психічних станів персоналу установ виконання покарань в професійній діяльності.

Завдання:

1. Проаналізувати поняття "психічний стан" в психології.
2. Розглянути основні класифікації психічних станів.
3. Розкрити поняття деструктивних психічних станів та визначити їхні основні види.
4. Охарактеризувати деструктивні психічні стани в професійній діяльності персоналу установ виконання покарань.

Для розуміння дослідження визначення і природи психічних станів зробимо невеликий екскурс в історико – методологічну сферу. Один з найбільш ґрунтовних поглядів на розробку і дослідження проблем психічних станів належить М. Д. Левітову. Він зазначав, що “психічний стан - особлива психологічна категорія, що об'єднує велику групу життєвих явищ”. Левітов наголошував, що психічний стан як особлива психологічна категорія - це цілісна характеристика психічної діяльності за визначений період часу, яка показує своєрідність протікання психічних процесів в залежності від розкритих предметів і явищ дійсності, попередніх станів і психічних властивостей особистості [1, с. 5].

М.Д. Левітов вважав, що психічні стани тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості. Спільне полягає в тому, що психічні стани та індивідуальні особливості дають індивідуальну і синтетичну характеристику психічної діяльності, а не просто характеристики її окремих елементів, функцій або сторін. Цей зв'язок психічних станів з індивідуальними особливостями особистості знаходить своє відображення в тому, що термінологія, застосована до психічних станів, значною мірою взята зі сфери характерології. Так, Левітов говорив про рішучість або нерішучість, про активність чи пасивність, про бадьорість або пригніченість, про тимчасові стани та про стійкі риси особистості [1, с. 20-21].

О. О. Прохоров у своїй монографії “Психічні стани та їх функції” [2], використовуючи в якості вихідного, один з напрямів системного підходу, представляв психічний стан як систему, яка характеризується цілісністю, багаторівневістю та ієрархічністю, структурованістю [3, с. 29].

Ю. Є. Сосновікова вважала, що психічний стан і психіку можна розглядати як діалектичні взаємини між частиною і цілим: те, що в одному аспекті є частиною складного цілого, в іншому аспекті виступає, як ціле по відношенню до своїх частин [3, с. 65].

На думку Є. П. Ільїна, психічні стани торкаються як психологічної, так і фізіологічної структури людини, а тому він їх називав психофізіологічними станами. За його визначенням, психофізіологічні стани - це цілісна реакція особистості на зовнішні та внутрішні стимули, що спрямована на досягнення корисного результату. Таким чином, на думку цього вченого, психічні стани можуть бути охарактеризовані трьома рівнями реагування: психічним (переживання), фізіологічним (реакції соматичної та вегетативної нервової системи) і поведінковим (мотивація поведінки) [4].

Якщо говорити про класифікацію психічних станів, аналізуючи наукову літературу, можемо з впевненістю сказати, що існує безліч класифікацій психічних станів. Розглянемо деякі з них.

М. Д. Левітов поділяє психічні стани на: особистісні і ситуативні, стани більш глибокі і більш поверхневі, стани, які позитивно чи негативно діють на людину, стани довготривалі і короткотривалі, стани більш і менш усвідомлювані [1, с. 25-27].

Ю. Є. Сосновікова класифікує психічні стани за такими принципами: принципом часу (ступінь тривалості), принципом простору (ступінь поширеності), принципом структури (ступінь напруженості), принципом функцій (ступінь адекватності і усвідомлюваності) [3, с. 83].

Цікавим є підхід до класифікації психічних станів В. М. Юрченко. Вона розподіляє емоційні психічні стани на стани з підвищеною та зниженою психофізіологічною активністю в нормі та патології.

І. Емоційні психічні стани з підвищеною психофізіологічною активністю (норма):

- нормальні психологічно комфортні емоційні стани з підвищеною психофізіологічною активністю: задоволеність, радість, пристрасть, захоплення, подив, закоханість-любов;
- нормальні психологічно дискомфортні емоційні стани з підвищеною психофізіологічною активністю: страх, тривога, хвилювання, гнів, сором, стрес, фрустрація, афект. Дані стани є соціально адаптивними щодо негативних обставин. Наприклад, стан страху захищає людину від небезпеки;
- патологічні емоційні (афективні) стани з підвищеною психофізіологічною активністю: манія, фобія.

II. Нормальні емоційні стани середньої (оптимальної) психофізіологічної активності: щастя, настрої, любов.

III. Емоційні стани з пониженою психофізіологічною активністю:

- нормальні емоційні стани з пониженою психофізіологічною активністю: смуток, горе, страждання, реактивна депресія;
- патологічні емоційні стани з пониженою психофізіологічною активністю: апатія, клінічні депресія, астения [5, с. 335].

Виходячи з класифікації психічних станів різних вчених, найбільш загальним є те, що з них виділяються позитивні й негативні. До позитивних можна віднести: радість, впевненість, надію, ейфорію, спокій тощо. До негативних: страх, стрес, розпач, сумнів, тривогу, агресія, депресію, фрустрацію. Серед негативних психічних станів окремо можна виділити деструктивні психічні стани.

Деструктивні психічні стани - це такі стани, які негативно і згубно впливають на особистість людини, спричиняють руйнівну дію на її психічний та фізичний стан, можуть викликати соматичні захворювання, або, навіть призводити до самогубства.

До них можна віднести: тривожність, агресію, депресію, фрустрацію, страх, стрес, афект, апатію. Такі стани можуть виникати внаслідок дії безлічі факторів: сімейних проблем, складних умов праці, надзвичайних та екстремальних ситуацій тощо.

Деструктивні психічні стани не тільки псують настрої, негативно впливають на фізичний стан, нервову діяльність людини, але й можуть заважати ефективному виконанню службових завдань та призводити до надзвичайних подій в професійному середовищі.

Відомо, що працівники УВП належать до категорії осіб з високим рівнем емоційно-стресових навантажень. В умовах постійного ризику для життя і здоров'я, працівники піддаються стресам і психічним перенавантаженням.

Існують різні рівні професійної діяльності, які впливають на психічні стани працівників УВП, зокрема, це: праця в повсякденних умовах, праця в умовах підвищеної готовності, праця під зовнішнім тиском, праця в екстремальних ситуаціях, що особливо спричинює розвиток психічної напруги [6, с. 11].

В ситуаціях службової діяльності працівників УВП, найчастіше зустрічається психічний стан, відомий як переживання. Під переживанням розуміють наявність потягів, бажань, які відображають у свідомості людини процес вибору нею мети і мотивів діяльності. Переживання також називають особливою формою активності, яка виникає внаслідок порушення певних ідеалів, цінностей, але найчастіше під переживанням розуміють емоційний стан, усвідомлюваний людиною як явище її особистого життя [6, с. 12].

Емоційна напруженість в спілкуванні персоналу УВП, високий рівень дратівливості, підозрілості, наявність загрози для життя часто супроводжується стресом.

Термін стрес вперше був запропонований канадським вченим Гансом Сельє. Згідно його концепції, стрес — це неспецифічна відповідь організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу [7].

Основними причинами виникнення стресу в працівників УВП є організаційні фактори. До них можна віднести велику кількість поставлених завдань, які потрібно виконати за малий проміжок часу, ізоляваність від суспільства, постійний контакт з засудженими, низьку заробітну плату, невизначеність ролей, коли працівник невпевнений в тому, чого від нього очікують.

Одними з головних причини виникнення стресу є особисті чинники, а саме: сімейні проблеми, смерть близьких людей, хвороба тощо.

Основними ознаками виникнення деструктивного стресу в працівників установ виконання покарань є: сумний, похмурий або стурбований погляд, часті помилки в роботі, погіршення пам'яті, млявість в рухах, відчуття втрати контролю над собою, недостатньо організована діяльність (неуважність, прийняття помилкових рішень, метушливість), апатія, підвищена стомлюваність, розлади сну.

Для виявлення стресу варто врахувати і інші його симптоми, такі як: дратівливість, зниження настрою, прискіпливість, необґрунтована критичність, втрата апетиту, збільшення кількості вживання алкоголю та психоактивних речовин (заспокійливих, стимулюючих), головний біль, болі в м'язах, спині, печія, підвищення тиску, неможливість вчасно закінчити роботу [8, с. 73-75].

Все це негативно впливає на здоров'я співробітників УВП. У результаті виділення гормонів у кров, частішає серцебиття і дихання, підвищується кров'яний тиск і рівень цукру в крові, починається посилене потовиділення, розширюються зіниці. Якщо ж зняти стрес не вдається протягом досить довгого часу, то природньо, нашому організму не вистачає часу і сил на відновлення, він просто виснажується [9, с. 198-199].

Діяльність персоналу УВП значною мірою залежить від рівня психологічної підготовки, особистісних якостей, зокрема таких як: емоційна стійкість та тривожність.

Можна припустити, що в процесі службової діяльності емоційна стійкість визначається здатністю працівника УВП зберігати працездатність в стані сильного емоційного напруження, але при цьому необхідно зауважити, що як риса особистості вона залежить від цілого ряду факторів, найважливішим з них є рівень тривожності [10].

Ф. Б. Березін зазначає, що тривога позначається, як відчуття невизначеної загрози, характер і (або) час виникнення якої не можливо передбачити, як невизначене занепокоєння, що є результатом виникнення або очікування фрустрації [11, с. 221].

Висока тривожність здійснює негативний вплив на вирішення складних завдань, на оцінку ситуації й успішність діяльності в конкретних ситуаціях, уповільнює розумові дії, сприяє втраті контролю над собою і своїми діями.

Більшою мірою, тривожність впливає на ефективність діяльності в напружених ситуаціях під впливом стресогенних факторів [12].

В ситуаціях службової діяльності працівники установ виконання покарань повинні бути максимально організовані і зібрані, швидко реагувати та приймати правильні рішення, вміти захистити себе та надати допомогу іншим. Це буде неможливим, якщо співробітник буде переживати страх чи запанікує, перебуватиме в стані афекту чи навпаки апатії, можливо депресії.

О. О. Прохоров зазначає, що страх дуже сильно впливає на перебіг психічних процесів. Зокрема, страх впливає на мислення: у одних суб'єктів під впливом страху підвищується кмітливість, інші ж - під впливом страху можуть розгубитися, втратити будь-яку логіку в словах та вчинках. Дуже часто знижується воляова діяльність, людина не здатна що-небудь зробити, їй важко перебороти цей стан. Мова в стані страху часто плутається, голос тремтить. Також страх і тривожність дуже впливають на увагу. Як правило, увага розсіяна, людині складно зосередитися або, навпаки, спостерігається звуження свідомості і, відповідно, концентрація уваги на одному об'єкті [11, с. 238].

Тому, аналізуючи сказане О. О. Прохоровим, можна сказати, що стан страху не тільки небезпечний для здоров'я персоналу установ виконання покарань, але і є тим фактором, який може негативно вплинути на ефективність службової діяльності.

Афект — це сильний і відносно короткочасний емоційний стан вибухового характеру, який може не підкоритися свідомому волевовому контролю.

Стан афекту може розвинути в умовах гострого дефіциту часу при прийнятті складного і відповідального рішення, що є досить характерним в діяльності персоналу УВП [6, с. 19]. До виникнення афекту частіше за все призводить конфлікт між необхідністю працівника установи діяти і неможливістю знайти адекватний вихід із складної ситуації, в тому числі і через сильні душевні хвилювання.

Ще одним з деструктивних станів, які негативно впливають на особистість та ефективність виконання службових завдань працівниками є стан фрустрації.

Фрустрація — це стан тривоги або напруження, який виникає в результаті руйнування планів, краху надій. Для фрустрації характерними є стан тривожності і відчаю. Це одна із форм

психологічного стресу. Вона народжується в ситуації, коли цілі, які сприймаються особистістю знаходяться під загрозою. Фрустрація пов'язана з цілим спектром негативних емоцій: гнівом, дратівливістю, відчуттям провини. Стан фрустрації може супроводжуватися часто агресивністю [13, с. 160].

Вчені припускають, що фрустрація може викликати багато різних реакцій і агресивність лише одна з них. Як виділяє П.С. Гуревич, важливу роль відіграє психологічна значимість фрустрації для конкретного індивіда, яка в залежності від загальної обстановки може бути різною [13, с. 163].

Наслідки фрустрації можуть бути довготривалими і короточасними. Схильність до фрустрації значною мірою залежить від типу нервової системи. У співробітників УВП з сильною нервовою системою цей стан розвивається, як правило, тільки після тривалого періоду невдач і найчастіше виражається у стенічних реакціях, і в бажанні довести, що невдачі, які його переслідують, є випадковими. У співробітників зі слабкою нервовою системою постійні фрустрації виникають і при невеликих, не дуже частих невдачах та проявляються у формі астенії, бажанні припинити роботу. У разі сильної дії фруструючих факторів може виникнути глибока депресія, що проявляється в ослабленні пам'яті, нездатності логічно мислити, втраті сенсу життя, а в окремих випадках - призвести до самогубства [6, с. 19].

До деструктивних психічних станів, які здійснюють руйнівний вплив на психіку працівника УВП можна віднести і стан апатії.

М. Д. Левітов наголошує, що апатія — це пасивний психічний стан, який виражається в почутті незадоволеності і переживається, як такий стан, що тяготить людину [11, с. 297].

Існують різні причини, які можуть викликати стан апатії в працівників установ виконання покарань. Перш за все до них можна віднести невдачі, життєві неприємності, сімейні негаразди, горе. Щодо причин професійного характеру, то можна виокремити наступні причини: одноманітність роботи, контингент засуджених, довготривалий тиск зі сторони керівництва, часті службові перевірки.

Апатія здійснює деструктивний вплив на пізнавальну та будь-яку іншу діяльність людини, їй все стає нецікавим, байдужим.

О. О. Прохоров вважає, всі психічні процеси як би уповільнюються: розсіюється увага, людині не хочеться згадувати і тим більше продумувати чи щось вигадувати. При апатії сповільнюється мова, з'являються паузи під час розмови, велику кількість часу людина просто мовчить [11, с. 300].

В тому разі, коли стан апатії затягується на тривалий час, це може призвести до виникнення депресії в працівників установ виконання покарань.

Депресія — негативний психічний стан, що супроводжується хворобливою пасивністю людини, при цьому особа відчуває нестерпну пригніченість, тугу, весь соціум усвідомлюється нею як щось чуже і вороже. Цей стан характерний глибоким зануренням у власну проблему з втратою реальності і небажанням активно сприймати світ та реагувати на нього. Крайні стадії депресії характеризуються порушенням фізіологічних потреб. Людина може відмовлятися від їжі, тривалий час не спати, її життєва активність та інтерес до життя практично зникає [6, с. 21].

Значний вплив на професійну діяльність здійснюють професійне вигорання та професійна деформація працівників УВП. Вони призводять до емоційного виснаження працівника, виникнення цинізму та негативного ставлення співробітників до засуджених і роботи, взагалі, до змін особистості, які проявляються на різних рівнях психічних процесів, станів, якостей, свідомості особистості.

Викладене вище свідчить про велику увагу до вивчення природи психічних станів людини як психологічного феномену, та, зокрема те, що деструктивні психічні стани згубно впливають на фізичне і психічне здоров'я, можуть призводити до неконтрольованих дій, сприяти виникненню хвороб, розвитку професійного вигорання та професійної деформації працівників установ

виконання покарань, що потребує окремих досліджень з метою оптимізації службової діяльності та збереженню особистості працівника.

Література

1. Левитов Н. Д. Психические состояния человека / Н. Д. Левитов. - М.: Изд-во "Просвещение". - 1964. - 343 с.
2. Прохоров А. О. Психические состояния и их функции / А. О. Прохоров. – Казань, 1994. – 168 с.
3. Психические состояния как общепсихологическая проблема: Хрестоматия // Сост. И. В. Герасимова. – Владивосток: ДВГМА, 2001. – 104 с.
4. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. - СПб.: Питер, 2002.
5. Юрченко В. М. Психічні стани людини: систематичний опис / В. М. Юрченко / Міністерство освіти і науки України. - Рівне, 2006. - 574 с.
6. Кушнірова Т. В. Професійно-психологічна підготовка працівників ДКВС щодо нейтралізації негативних психічних станів та профілактики суїцидальної поведінки / Т. В. Кушнірова. - К.: "МП Леся", 2014. - 60 с.
7. Селье Ганс Стресс без дистресса / Пер. с англ. А. Н. Лука и И. С. Хорола. - Рига: Виеда, 1992. - 108 с.
8. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. - Х.: Изд.-во Гуманитарный Центр, 2007, - 276 с.
9. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Ніка-Центр, 2006. - 580 с.
10. Кушнірова Т. В. Особливості деструктивних психічних станів персоналу установ виконання покарань / Т. В. Кушнірова, М. М. Чичуга // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. - № 1 (3). - 2013. - С. 207-212.
11. Куликов Л. В. Психические состояния / Сост. и общая редакция Л. В. Куликова. — СПб.: Питер, 2001. — 512 с.
12. Перевалов В.Ф. «Группа риска»: диагностика тревожных и депрессивных состояний у военнослужащих: учебно-методическое пособие для военных психологов / В.Ф. Перевалов. - М.: ВПА, 1994. - 101 с.
13. Гуревич П.С. Психология чрезвычайных ситуаций / П. С. Гуревич: учеб. пособие для студ. вузов. - М.: ЮНИТИ, 2007. - 495 с.

Відомості про авторів:

Кушнірова Тамара Василівна – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри пенітенціарної педагогіки та психології Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ (м. Київ).

Чичуга Марина Михайлівна – здобувач кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ. Викладач кафедри пенітенціарної педагогіки та психології Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ (м. Київ).

Статтю подано до друку 30.03.2015.